

İNGİLİZ MANDASI DÖNEMİNDE TÜRKMENLER VE TÜRKMENELİ ÖZELİNDE
IRAK (1918-1932)

Haşim ERDOĞAN*

Enes ÖZ**

Özet

Türkmenler 647 yılından itibaren Irak bölgesine yerleşmeye başlamışlardır. Bölgeye uzun yıllar damgasını vurduklarından dolayı, Irak'ın coğrafyasının bir bölümü "Türkmeneli" olarak adlandırılmıştır. Türkmeneli Musul şehrinin batısındaki Telafer ilçesi ve civarındaki köylerden başlayarak doğu ve güneydoğuya doğru, Musul, Erbil, Altunköprü, Kerkük, Tuzhurmatu (Tazehurmatu), Kifi, Karatepe, Kızılarbat, Hanakin, Mendeli, Bedre ve Şahbaran şehirlerini kapsayan bir bölgedir.

Türkmenler; Osmanlı Devleti döneminde bu coğrafyada, devletin ana unsurlarından birisi olarak yaşamlarını huzur ve güven içerisinde devam ettirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine gelindiğinde ise batılı devletlerin Irak coğrafyası üzerindeki emellerinden dolayı, günümüzde de halen daha devam eden zor günleri başlamış oldu. Türkmeneli özelinde Irak bölgesi Musul meselesi ile Anadolu'dan ayrılmış ve Türkmenler İngiltere yönetimi altına girmişlerdir. 1918-1932 yılları arasındaki dönem İngiliz manda yönetimi olarak geçmiş ve Türkmenler bu dönemde bazı katliamlara maruz kalmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenler, Irak, İngiliz, Türkmeneli

**TURKMENS IN THE BRITISH MANDATE PERIOD AND IRAK IN THE CONTEXT OF
TURCOMANIA (1918-1932)**

Abstract

Turkmen started to come to Iraq region from 647. Due to the fact that they have stamped the region for many years, some of the geography in Iraq is called Turcomania. Turcomania is a region covering the cities of Mosul, Arbil, Altun Kupri, Kirkuk, Tuz Khurmatu (Tazehurmatu), Kifri, Karatepe, Kızılarbat, Hanakin, Mendeli, Bedre and Shahbaran, starting from the town of Telafer and its surrounding villages to the east and southeast.

During the Ottoman period, the Turkmen continued their lives as peace and security as one of the main elements of the state. When the Ottoman Empire came to its recent times, the difficult times of Turkmens continued today due to the western states' immigration to Iraq's geography. Turcomania region, the Iraqi region was separated from the Mosul and the anadol, and the Turkmen were under British rule. The period between 1918 and 1932 was referred to as the British mandate and the Turkmen were exposed to some massacres during this period.

Key Words: Turkmens, Iraq, English, Turcomania

Giriş

Irak coğrafyası tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış bir bölge olup, M.Ö. 5000 yıllarında Sümerlerin, 2750'lerde Akadların, 2000'li yıllarda Asurluların, 1171 yıllarına kadar da Babillilerin yönetimi altında kalmış, daha sonra ise bölge Roma Devletinin idaresi altına

* Yrd. Doç. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
hasimerdogan@nevsehir.edu.tr

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Hacıbektaş MYO. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Okutmanı,
enesoz@nevsehir.edu.tr

girmiştir. Orta Asya'dan özellikler askeri amaçlı olmak üzere çeşitli sebepler ile bazı Türk gruplar düzensiz de olsa Irak bölgesine yerleştirilmiştir. Ancak Türkler bölgeye Sasani Devleti'nin yıkılması sonucunda İslam orduları ile karşılaşmış İslamiyet'i kabul etmeleri neticesinde düzenli olarak gelmeye başlamışlardır.¹

Türkmenlerin Irak'a gelişlerinin en büyük dalgası 1055 yılında Sultan Tuğrul Bey'in komutası altındaki Selçuklu ordusu bünyesinde olmuştur. Sultan Tuğrul 15 Aralık 1055 yılında Bağdat'ı fethederek devlet bazında bölgedeki Türk hâkimiyetini başlatmıştır. Türklerin bölgedeki hâkimiyetlerinin tam anlamı ile güçlenmesi ise Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in 1515 yılında Kuzey Irak'ı fethetmesi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın 28 Kasım 1534 yılında Safevi hâkimiyetine son vererek Bağdat'ı Türk devletine tekrar kazandırması ile sağlanmıştır.²

Türkmenler Irak'a 674 yılı ile gelişlerinden itibaren bölge ile sıkı bağ kurmuşlar bölgenin sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik her alanında derin izler bırakmışlardır. Bu izler o kadar derinleşmiştir ki yaşadıkları bölge bir süre sonra onların isimleri ile anılmaya başlamıştır. Bu bölge Irak'ın kuzeybatısından güneydoğusuna kadar uzanan ve Türkmeneli olarak isimlendirilen bölgedir. Türkmeneli Musul şehrinin Batısındaki Telafer ilçesi ve civarındaki köylerden başlayarak doğu ve güneydoğuya doğru, Musul, Erbil, Altunköprü, Kerkük, Tuzhurmatu (Tazehurmatu), Kifri, Karatepe, Kızılarbat, Hanakin, Mendeli, Bedre ve Şahbaran şehirlerini kapsayan bir bölgedir.³

Irak Türkmeneli bölgesi⁴

Türkmenler Irak'ta Araplar ve Kürtlerden sonra üçüncü en nüfuslu etnik gruptur. Ancak bu üç etnik unsurun nüfusları tabi olarak daima değişim arz ettiği için nüfus rakamları üzerinde daima tartışmalar yapılmaktadır.⁵ Irak'ın gerçek ve toplam nüfusu üzerine yapılan tartışmalar, çeşitli bireylerin ve grupların ilgisini çekmiş ancak bu ilgi demografik kaygılar taşımaktan ziyade Türkmeneli bölgesinin cezbedici doğal kaynaklarından çıkar elde etmek amacı ile olmuştur. Irak hükümetleri de bu kısır tartışmalara dâhil olarak gerçek dışı propagandalar yapıp, Türkmenleri önemsiz bir azınlık gibi göstermeye çalışmıştır.⁶

Irak'ta geçmişten beri var olan Türkmenler Lozan Antlaşmasından bu yana Türkiye'nin bölgede etkinliğini yitirmesi ile birçok defa saldırıya maruz kalmışlardır. Önce İngiliz mandası olarak şekillenen Irak'ta 1920 ve 1924 yıllarında toplu katliama maruz kalan Irak Türkmenleri, Irak

¹ Haşim Erdoğan, Enes Öz, "Ortadoğu'da Bir Yurt: Türkmeneli Coğrafyası", Yeni Türkiye Dergisi, 2016, Sayı 82, s. 206.

² Mofak Salman Kerkuklu, Brief History of Iraqi Turkmen, Yıldız Yayıncılık, Dublin 2004, s. 24, 25.

³ Metehan Çağrı, "Irak'ta Türkmen Olmak", Gencay Dergisi, Sayı 1, Şubat 2012, s. 25.

⁴ Suphi Saatçi, Hasretin Adı Kerkük, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2008, s. 14.

⁵ Ali Gökhan Kayılı, The Iraq Turkmen 1921-2005, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 15.

⁶ Erşat Hüzmüzlü, The Turkmen and Iraqi Homeland, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.88

İngiliz mandasından çıkınca ülkede azınlık değil de vatandaş olmayı kabul etmişlerdir. Krallık döneminde 1946'da, Cumhuriyet döneminde 1959'da, Baas dikta döneminde 1979, 1980, 1991 ve 1996 yıllarında toplu katliamlara maruz kalmışlardır. 2003 yılında ABD işgali sonrası baskılar devam etmiş, Irak Türkmen Cephesi'nin açıklamalarına göre, 22 Ağustos 2003'te Tuzhurmatu da, 9 Eylül 2004 ve 21 Şubat 2005'te Telafer de, 24 Eylül 2005'te Musul'da, 10 Mart 2006'da Yenice'de, 4 Haziran 2006'da Karatepe'de ve 13 Haziran 2006'da Kerkük'te yüzlerce Türkmen katledilmiştir. ABD'nin çekilmesinden sonra katliamlar devam etmiş ve 7 Temmuz 2007 tarihinde Amirli köyündeki intihar saldırısında 154 Türkmen hayatını kaybetmiştir.⁷

Günümüzde de baskı, şiddet ve kışkırtmalara en ağır şekli ile maruz kalan Irak Türkmenlerinin, bölge Osmanlı Devleti hâkimiyetinden çıktıktan sonra İngiliz mandası yönetiminde neler yaşadıklarını, Musul'un anavatanından ayrılması sürecinde ne gibi zorluklar çektiklerini, hangi katliamlara maruz kaldıklarını, Türkiye ile Irak ilişkileri düzleminde ne konumda olduklarını inceleyeceğiz.

1. Mondros Ateşkes Antlaşması'na Kadar Geçen Dönem

Osmanlı Devleti Türkmeneli bölgesini 1534 yılından itibaren yönetimi altına almıştır. Uzun yıllar Osmanlı yönetimi altında kalan bölge 19. yüzyılın son çeyreğinde, batı emperyalizminin ilgi odağı konumuna gelmiştir. Bölgenin iktisadi ve stratejik önemi Almanya ile İngiltere arasında mücadeleye sebep olmuştur. Bölgede özellikle Musul ve Kerkük şehirleri Uzak Doğu ve Orta Doğu'yu bağlayan yollar üzerinde bulunması, Arap yarımadasını kuzeyden kontrol eden bir bölgede olması, mezkûr bölgelere yapılacak herhangi askeri bir harekette kilit nokta konumunu işgal ediyor olması stratejik önem açısından önemlidir. Yine Musul ve Kerkük bölgelerinde dünyanın en zengin ve en kaliteli petrol yataklarından bazılarında sahip olması iktisadi açıdan küresel güçlerin iştahını kabartmıştır.⁸

Bölgeyi ilk olarak Almanlar keşfetmiş ve petrol imtiyazı da ilk olarak Almanya'ya verilmiştir. Berlin-Bağdat Demiryolu yapımını Almanlara ait "Anadolu Demiryolu Şirketi" almıştır. Almanların Osmanlı Devleti ile anlaşarak 1904 yılında demiryolu şirketinin gelirlerinin Deutsche Bank'a aktarması Mezopotamya bölgesini Almanlara kaptırmak istemeyen ve Hint Yolunun tehlikeye girdiğini düşünen İngilizleri harekete geçirmiştir. 1901 yılında İran'da petrol işletme hakkına sahip olan William Knox D'Archy, İngilizlerin de desteği ile Osmanlı yetkilileri ile görüşmeye başlamış ancak II. Abdülhamit'in bölgeyi Mülkü arazisi (Memalik-i Şahane) haline getirmesi ve petrol alanlarını Ticaret ve Ziraat Bakanlığına intikal ettirmesi ile D'Archy grubu ile yapılan görüşmeler kesilmiştir. Alman doğumlu olan bir İngiliz Sir Ernest Cassel tarafından, Osmanlı coğrafyası içerisinde bulunan petrolü işletmek için Turkish Petroleum Company kurulmuştur. Bu şirket daha sonra D'Archy grubunun %50, Deutsche Bank ve Anglo-Saxon Oil Company'nin de %25'er hisse ile katıldığı bir ortaklık haline gelmiş, 19 Mart 1914'te bu ortakların birleşmesi ile de güçlenen Turkish Petroleum Company ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan anlaşma ile de bu şirket Osmanlı toprakları içerisinde petrol arama imtiyazı verilmiştir.⁹

14 Kasım 1914 yılında Alman gemileri Goeben ve Breslau'ın boğazlardan geçerek Yavuz ve Midilli isimlerini alıp Sivastopol ile Odesa'yı bombalaması ile İngiltere'nin başını çektiği İtilaf devletleri Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bu sırada bölgede Almanların etkin olmasından rahatsız olan İngiltere, Rusya ve Fransa'yı yanına çekerek 26 Nisan ve 9 Mayıs'ta yaptıkları görüşmeler neticesinde Sykes-Picot anlaşmasını imzalamışlardır. Bu anlaşma "... bir damla petrolün bir damla kandan daha değerli olduğu" sözünün sahibi olan İngiltere Başbakanı Churcill'in petrol bölgesinden vazgeçmesi anlamına geliyordu. Bu anlaşma ile Türkmeneli

⁷ Orhan Kavuncu, Kerkük Katliamından 50 Yıl Sonra, "İnsan Vatanını Sever", Irak Türkmen Cephesi Temsilciliği Yayınları, Ankara 2009, s. 70.

⁸ Mim Kemal Öke, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 2, 3.

⁹ Şeref Bağbozan, Baas Yönetimi Altındaki Irak Türkleri, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2007 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 8, 9.

bölgesinin de içerisinde bulunduğu bölgeyle beraber, Aladağ, Kayseri, Akdağ, Yıldızdağ, Zara, Eğin, Harput, Kilikya, Suriye ve “Musul” Fransa’ya bırakılmıştır.¹⁰

İngiltere Musul’u görünüşte Fransa’ya bırakmış olsa da bu zengin ve stratejik bölgeden vazgeçmemiştir. Bölgedeki İngiliz ajanları Londra’ya gönderdikleri raporlarda, Musul’un, petrol, kömür, tütün ve tahıl zenginliklerine dikkat çekmişlerdir. Bir taraftan da bu ajanlar bölge halkı üzerinde İngiliz mandasını kabul ettirmek için psikolojik propaganda faaliyeti yürütmüşlerdir. Mütareke yapmadan önce de Musul’u ele geçirmek isteyen İngiltere bölgeye 17 Ekim 1918’de General Marshall’ı göndermiştir. Bölgeye İngiliz saldırıları sürdüğü sırada 23 Ekim günü İngiltere bölge şartlarının değişime uğramasından dolayı Sykes-Picot anlaşmasının devam edemeyeceğini Fransa’ya bildirmiştir. Bu Fransa’yı rahatsız etse de İngilizlerin Musul’dan vazgeçmeyeceğinin bir göstergesi olmuştur.¹¹

Mondros Ateşkes Antlaşması, Musul’da hâkim nüfus Türkler iken 30 Ekim 1918 yılında imzalanmıştır. İtilaf Devletleri ve İngilizler ise ateşkesin 7. maddesine göre gerekli görüldüğünde stratejik bölgelerin işgali ve 16. maddesine göre de Irak’ta bulunan Türk birliklerinin teslimi gerektiği iddiası ile Musul’un boşaltılmasını istemişlerdir. İngilizler, Musul’da Hıristiyan halka zulüm yapıldığı ve Türk ordusunun elindeki İngiliz esirlere iyi muamele göstermediği bahanesi ile Musul’a doğru harekete geçmiş ve 4 Kasım tarihinde burasını işgal etmişlerdir. İngiliz ordusunun bu hareketi ve İstanbul’dan gelen emirle de Türk birlikleri 8 Kasım’dan itibaren Nusaybin’e doğru çekilmeye başlamışlardır. Bu geri çekilme 15 Kasım 1918 tarihinde tamamlanmıştır.¹² Ateşkes antlaşmasında İngilizlerin Musul’u işgal edebileceklerine dair doğrudan herhangi bir madde olmamasına rağmen İngilizler ürettikleri bahaneler ile Musul’u ele geçirmişlerdir.

2. Türkmenelini Anavatandan Ayıran Durum: Musul Meselesi

Musul meselesi konusu, Kerkük Sancağını ve Türkmeneli coğrafyasını da kapsadığı için konu bütünlüğümüz açısından önem arz etmektedir. Çünkü Musul meselesi bahane edilerek Kerkük ve civarı yani ağırlıklı olarak Türkmenlerin yaşadığı coğrafya anavatandan kopartılmıştır.

Tarihte Musul Meselesi olarak adlandırılan durum, Mondros Ateşkes Antlaşması’nın 30 Ekim 1918 yılında imzalanması ile başlar ve 5 Haziran 1926 yılında Musul’un anavatandan ayrılmasını sebep olan Ankara Antlaşması ile son bulur. Musul meselesinin temelleri, İngiliz sömürge siyasetinin sonucu olarak 19. yüzyılın başlarında atılmıştır. Bu dönemde en fazla Müslüman sömürgeye hâkim olan İngiltere’nin Orta Doğu siyasetinde, Hindistan yolu üzerindeki Irak ve Arabistan’ın stratejik önemi son derece büyüktür. İngiltere sınır ve ulaşım güvenliğini sağlamak için denizlerin kontrolünü elde etmesi, Avrupa güç dengesinin korunması ve petrol politikasını elinde bulundurması gerekiyordu.¹³ Musul meselesi İngiltere’nin bu politikalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Türkiye’nin güney sınırlarının çizilmesine ilişkin bir sorun teşkil ederek doğmuştur. Bu mesele İngiltere tarafından bir sınır sorunu gibi gösterilirken Türkiye açısından Misak-ı Milli sınırları içerisinde olan ülke toprağından bir kısmının ayrılması ve bölgede yaşayan Türkmenlerin geleceği açısından önemlidir.¹⁴

15 Kasım 1918 yılında İngiltere Musul’un işgalini tamamladıktan sonra bölgenin siyasi geleceği hakkında karar vermek konusunda tereddüt yaşadılar. Irak’ta bulunan İngiliz Ajanları Londra’ya gönderdikleri raporda iki ayrı öneride bulunmuşlardır. Bunlardan birincisi Musul’u Irak’a bırakmak yönünde iken ikinci öneri bölge nüfusunun da göz önünde bulundurularak kurulacak olan Kürt Konfederasyonuna dâhil etmek yönündedir. Bu düşünceler karşısında Türk tarafı da bölgedeki aşiretler üzerinden mücadeleyi sürdürmek istemiştir. Bu plan çerçevesinde de Irak’taki aşiretleri İngilizlere karşı kışkırtarak Türkiye ile hareket etmesi sağlanacaktır. Bu

¹⁰ Cemal Kemal, “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası Musul Meselesi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 40, Kasım, 2007, s. 648, 654.

¹¹ İsmail Hakkı Kavak, 21. Yüzyılda Kerkük’teki Gelişmeler, Türkiye’ye Yansımaları ve Bölgedeki Türkmen Halkın Durumu, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 45.

¹² Bağbozan, s. 11.

¹³ Şefika Özmen, Türk-İngiliz İlişkilerinde Restorasyon Dönemi (1926–1939), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 34.

¹⁴ Kavak, s. 40, 41.

faaliyetin sonucu olarak 22 Mayıs 1919 yılında Şeyh Mahmud ani bir baskın ile İngiliz askerlerinin elinde bulunan Süleymaniye'ye girmiş, yönetime el koyduktan sonra İngiliz askerlerini esir almıştır. Ancak bu süreç fazla uzun sürmemiş ve Kerkük'ten harekete geçen İngiliz birlikleri Süleymaniye'yi tekrar ele geçirmişlerdir. Bu ayaklanma başarısız olarak gözükse de İngilizlerin bölgede Kürt Konfederasyonu kurma ve Musul'u da bu federasyonun içerisine dâhil etme fikirlerini zayıflatması konusunda başarılı olmuştur. Bundan sonra İngilizler için bölgenin geleceğini Irak ile birleştirerek şekillendirme fikri ön plana geçmiştir. İngilizlerin kafasında şekillenen diğer bir fikir de Musul'da Türkmen nüfusu bırakılmaması olmuştur.¹⁵

Musul'u mütareke şartları arasında olmamasına rağmen işgal eden İngilizler bölgedeki aşiretleri kontrol etme noktasında sıkıntı yaşamışlardır. Kerkük ve Süleymaniye halkı İngiliz işgaline sıcak bakmazken, Müslüman kabileler ise İngilizlere vergi verme konusunda anlaşmazlık yaşamışlardır. Bölge halkı Türkiye ile hareket etmeye özen göstermiş Mustafa Kemal Paşa ile ortaklık kurmaya çalışmışlardır.¹⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın konu üzerindeki düşünceleri ise daima Musul'un Türkiye'ye katılacağı yönünde olmuştur. Tanin gazetesi özel muhabiri Mösyö François Pasalti'ye verdiği demeçlerden onun Musul meselesi üzerindeki inancını daima koruduğu anlaşılmaktadır. Mösyö Pasalti Musul konusu üzerinde Mustafa Kemal Paşa'nın görüşlerini öğrenmek isteyince Paşa, 22 Ekim 1919 tarihinde Amasya'dan Pasalti'ye cevap vermiştir. Cevabında Musul'un, 30 Ekim 1918 tarihli mütarekenin sınırları dâhilinde kaldığını ve her noktasının İslam çoğunluğu ile meskûn olan bir vilayet olduğunu söyleyerek Osmanlı camiasından hiçbir sebep ile ayırlamayacağını bildirmiştir.¹⁷

Türkiye'nin güney sınırları üzerinde tartışmalar devam ederken, 28 Ocak 1920 Osmanlı Mebusan Meclisi, Milli Mücadelenin ilkelerini teşkil eden ve Musul'u da kapsayan bir Beyanname ilan etmiştir. Misak-ı Milli (Milli Ant) ismi verilen bu beyanname ile Türkiye'nin tutumu ortaya konulmuştur. Misak-ı Milli'nin Türkiye'nin Musul ve Kerkük'ü kapsayan güney sınırlarını da belirleyen birinci maddesi şu şekildedir:¹⁸

“Osmanlı Devleti'nin özellikle Arap çoğunluğunun yaşadığı ve 30 Ekim 1918 tarihli mütarekenin kabulünde düşman orduları işgali altında kalan kısımlarının geleceğinin, halkının serbestçe beyân edecekleri oylara uygun olarak tayin edilmesi gerekir Sözü edilen mütareke hattının içinde ve dışında din, ırk ve ülkü birliği bakımlarından birbirlerine bağlı olan, karşılıklı saygı ve fedakârlık duyguları besleyen, ırk ve toplum ilişkileri ile çevrelerinin şartlarına saygı gösteren Osmanlı-İslam çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu kesimlerin tamamı, ister bir eylem ve ister bir hükümle olsun birbirlerinden ayırlamayacak bir bütündür.”

İtilaf Devletleri Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Osmanlı topraklarını paylaşmak ve Orta Doğuyu yeniden yapılandırarak Doğu Anadolu'da Ermenistan, Güneydoğu Anadolu'da da bir Kürdistan devleti kurulması için Londra ve San Remo da konferanslar toplamışlardır. Özellikle 18 Nisan 1920 tarihinde toplanan San Remo konferansında İtilaf Devletleri ABD Başkanı Wilson'un prensiplerini ve Türk Diplomat Galip Kemal Bey'in Türkiye'den koparılması planlanan bütün bölgelerde Türk nüfusunun çoğunlukta olduğuna dair telgrafını hiç dikkate almayıp, 24 Nisan 1920 tarihinde Osmanlı Devleti ile yapılacak barışın şartlarını şöyle tespit etmişlerdir: *“İstanbul ve Boğazlar milletlerarası bir idareye bırakılacak, Irak ve Filistin'de İngiliz mandası, Güneydoğu Anadolu'da İtalyan ve Fransız nüfuz bölgeleri, İngilizlerin himayesinde bir Kürt özerk bölgesi kurulacak, Doğu'da altı vilayet (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas) Ermenilere, İzmir'le Batı ve Doğu Trakya Yunanistan'a verilecek, kapitülasyonlardan bütün İtilaf Devletleri yararlanacaktır.”*¹⁹ Türk tarafını yok sayan ve Osmanlı Devletinin başta Orta Doğu

¹⁵ Kavak, s. 49.

¹⁶ Semih Yalçın, Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu, Ankara 1998, s. 159.

¹⁷ Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Ankara, Klasör 15, Gömlek 38, Belge 38/1.

¹⁸ Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Ankara, Klasör 23, Belge 50/6.

¹⁹ Kemal, s. 665.

olmak üzere Anadolu'daki birçok bölgede hâkimiyetini elinden alan bu antlaşmanın 24 Nisan'da yani Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından bir gün sonra alınması da manidar olmuştur.²⁰

Mustafa Kemal Paşa 1 Mayıs 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada Musul meselesi üzerindeki görüşünü bir kez daha ortaya koymuştur. Mustafa Kemal Paşa “*Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki de birincisi olan sınır tespit edilirken milli hududumuz, İskenderun’un güneyinden geçip, doğuya doğru uzanarak, Musul, Kerkük ve Süleymaniye’yi içine alır*” demiş ve²¹ Musul’un anavatan içerisinde yer aldığını ilan etmiştir. Buna karşılık İstanbul Hükümeti 10 Ağustos 1920’de imzaladığı Sevr Antlaşması ile Türk toprağının çoğunu büyük devletlere bölüştürüp, Musul’u İngilizlere bırakmıştır.²²

İngilizler, Fransa ile Sykes-Picot antlaşmasını imzalamışlar ve Fransa’ya Suriye ile Çukurova bölgelerini bırakıp, bunun yanında da Musul petrollerinden %25 pay verme sözü ile Fransa’yı Irak’ta devre dışı bırakmışlardır.²³ Böylece Irak Devletinin kuruluşu önünde herhangi bir engel kalmamış, göstermelik yapılan bir halk oylaması ile de Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal 23 Ağustos 1921’de Irak kralı olmuştur.²⁴

Irak’ta krallık kurulurken, bölgedeki Türk istihbaratçıları Türkiye ile birleşmek isteyen kuzey Irak’taki aşiretler arasında önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu aşiretler de İngilizlere karşı arka arkaya ayaklanma başlatmışlar, bu ayaklanma ortamından yararlanmak isteyen Mustafa Kemal Paşa Musul’u almak için girişimlere başlamıştır. Öyle ki Mustafa Kemal Paşa, 1 Şubat 1922 Milis Kaymakam rütbesinde bulunan Özdemir Bey’e Misak-ı Milli sınırları içerisinde olan Musul vilayetini ele geçirmek için faaliyette bulunmasını, bunu yaparken de İngilizler ile görüşmeler devam ettiğinden dolayı şahsi bir hareketmiş gibi girişimde bulunmasını bildirmiştir.²⁵

Özdemir Bey’de bir binbaşı, altı yüzbaşı, altı üsteğmen, dokuz teğmen, altı asteğmen, bir zabıt ile bir hesap memurundan oluşan kadro ve aşiretlerden topladığı milislerle Fransız ordusundan kaçan Tunuslu ve Cezayirli askerlerin oluşturduğu yüz bin kişilik bir müfreze kuvveti ile 22 Haziran’da Revandiz’e ulaşmıştır. Bölgenin en büyük aşiretlerini de yanına alan Özdemir Bey, 31 Ağustos’ta İngilizlere karşı saldırıya geçmiştir.²⁶ 18 Eylül’de Şaklara ilçesine giren Özdemir Bey Musul ile irtibatı sağlamış, İngilizler Musul’u Türklere karşı savunmanın imkânsız olduğunu görünce Süleymaniye’yi boşaltmışlardır. İngilizler Musul’u askeri yollarla elde tutamayacağını anlamış ve takviye kuvvetlerin de gelemeyeceğinden dolayı Türkmenler ile Kürt aşiretlerin arasını açmak için Hindistan’da sürgünde bulunan Şeyh Mahmud’u 12 Eylül 1922’de Bağdat’a çağırarak Süleymaniye’ye göndermişlerdir. Şeyh Mahmud’un Süleymaniye’ye gelip bir devlet kurduğunu ilan etmesi Türkmenleri ve aşiretleri rahatsız etmiştir. Ancak Özdemir Bey, Yüzbaşı Fevzi’yi Şeyh Mahmud ile anlaşıp İngilizlere karşı birlikte saldırma teklifi yapmak için göndermiş, kendisi de Revandiz’e çekilmiştir. Umdukları amaçlara ulaşamayan İngilizler, İstihbaratçı ve Hindistan Ordusunda binbaşı olan E.W.C. Noel’i Süleymaniye’ye göndermişlerdir. Şeyh Mahmud’un Türkmenler ile anlaşmak üzere olduğunu duyan ve bölgedeki aşiretlere İngiliz Mandasını kabul ettiremeyen İngilizler 8 Aralık’ta Irak Komitesi adını taşıyan bir heyeti Londra’da toplamışlardır. Bu toplantıda Musul Bölgesinin Türkiye’ye bırakılabileceği görüşü ağırlık kazanmış ve konunun Lozan’da bulunan Lord Curzon’a bırakılması kararlaştırılmıştır.²⁷

²⁰ Kadir Kasalak, “Irak’ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-İrak İlişkileri”, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 9, Şubat, 2007, Yıl, 5, s. 189.

²¹ Emine Kısıklı, “Yeni Gelişmeler Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 24, Kasım 1999–2003, s. 492.

²² Harry N Howard, “Paris, San Remo, Sevr’de Türkiye’yi Yok Etme Planları”, (Çev. Müge Yılmaz) Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 79, Ağustos, 2003, s. 46.

²³ Bağbozan, s. 24.

²⁴ Human Rights Federation Turkish World Human Rights Association Iraq Human Rights Center, Kirkuk Human Rights Report, Ankara 2007, s. 19.

²⁵ Suat Akgül ve Sahir Uzel, Musul Kerkük Harekatı, Berikan Yayınları. Ankara, 2001, s. 177-178.

²⁶ Zekeriya Türkmen, Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Araştırmaları (1922–1925), Atatürk Araştırma Merkezi Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 58.

²⁷ Kavak, s. 51–54.

Özdemir Bey'in başarılı faaliyetleri dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ı Musul'a taarruz etme konusunda harekete geçirmiştir. Ancak bu sırada devam eden Lozan görüşmelerinin kesilme ihtimali ve bölgeye gönderilecek uçakların Batı Anadolu ve boğazlarda zorunlu görev yapıyor olmasından dolayı konunun diplomatik yollardan çözümü kararlaştırılarak taarruzdan vazgeçilmiştir.²⁸ Musul meselesi bundan sonra Lozan'da görüşülecektir.

Konferans Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri ile Türkiye arasında yapılacaktır. 14-22 Kasım 1922 tarihinde başlayan bu konferansta Türkiye'yi Dışişleri Bakanı İsmet İnönü başkanlığındaki Trabzon Milletvekili Maliye Bakanı Hasan Saka Bey ve Sinop Milletvekili Sağlık Bakanı Rıza Nur Bey'den oluşan 40 kişilik bir heyet temsil etmiştir. Lozan'a bu heyet giderken akıllarda da bazı soru işaretleri bulunmaktadır. Birincisi Anadolu'nun merkezine uzak olan Musul için böyle bir harekete girilmeliydi? İkincisi de Musul petroleri için üstün teknolojisi olan İngilizlere karşı gerekirse savaşa girilmeli miydi? Bu iki soru Türkiye'nin Musul ısrarının seviyesi konusunda belirleyici olmuştur.²⁹

Musul Meselesi'nin çözüme kavuşturulması noktasında en önemli görüşme 23 Ocak 1923 Salı günü öğleden önce ve sonra olmak üzere iki oturum şeklinde ele alınmıştır.³⁰ Türk heyeti Musul'un Türkiye'ye bırakılması gerektiğini siyasi, coğrafi, askeri, demografik, tarihi ve kültürel yönlerden savunarak dile getirmiştir. Ancak Türk tarafının tezlerini savuşturmak ile yetinen Lord Curzon başkanlığındaki İngiliz heyeti Musul'un Irak toprakları içerisinde kalmasını savunmuşlardır.³¹ Konferansta Musul'un geleceğinin tayin için halkoyuna müracaat edilmesi hususunda Türk tarafının yaptığı teklif İngiliz heyeti tarafından kabul edilmemiştir. Bu aşamadan sonra Musul üzerindeki görüşmeler giderek sertleşmeye başlamış, bu sertlik konferansın çalışmasını tehlikeye düşürme mahiyeti taşıdığı için meselenin çözümünün Lozan Konferansı sonrasına bırakılması kararlaştırılmıştır.³²

24 Temmuz 1923 yılında Lozan görüşmelerinin sonunda Lozan Barış Antlaşması imzalanmış, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur. Antlaşma 23 Ağustos 1923'te TBMM'de 220 üyeden 213'ünün kabul oyu ile onaylanmıştır. Antlaşmanın üçüncü maddesinde Türkiye ve Irak arasındaki sınır, dokuz ay süresince Türkiye ve İngiltere arasında sorunsuz ihtilafsız sınır olarak tayin edilecek, adı geçen sınırdaki iki devlet arasında bir antlaşma yapılmadığı takdirde konu Milletler Cemiyeti'ne götürülecek ve sorun kesin karara bağlanacaktır.³³

İngiltere ve Türkiye arasında Lozan'da halledilemeyen Musul meselesi ile ilgili ikili görüşmeler 19 Mayıs 1924 tarihinde Haliç Konferansı adında 11.15'te Ali Fethi Okyar Bey'in açış konuşması ile Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti binasında başlamıştır. Konferansta, Türkiye'yi Büyük Millet Meclisi Başkanı Ali Fethi Okyar, İngiltere'yi ise Sir Percy Cox temsil etmiştir. Okyar Lozan'da sunulan Türk tarafının tezlerini yinelemiş ancak İngiltere temsilcisi meselenin Musul ile sınırlı olmadığını vurgulamıştır. Türkiye-Irak sınırını da tarif ederken, Hakkâri ilinin Beytuşşebap ve Revandiz kazalarının Nasturi yurdu olduğunu ve Irak'a terk edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine bölgede demografik üstünlüğün kendisinde olduğunu savunan Türk tarafı Musul Vilayeti'nde referandum yapılmasını önermesine rağmen İngiltere bunu reddetmiştir. Meselenin burada çözüme kavuşturulamayacağı anlaşılınca 5 Haziran 1924 tarihinde konferans dağılmıştır.³⁴

İngiltere konunun artık kendisinin de güçlü olduğu Milletler Cemiyeti'ne taşınacağından emin olmuştur. Nitekim İngiltere Hükümeti adına Sir Lancelot Oliphant, Lozan Antlaşması'nın 3.

²⁸ Fatma İlhan, Musul Meselesine Kısa Bir Bakış ve Günümüze Yansımaları, ATEM Askeri Tarih Şube Müdürlüğü, s. 9.

²⁹ İhsan Şerif Kaymaz, Musul Sorunu, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003, s. 75.

³⁰ Aydın Marufselim, Türkiye ve Irak İlişkilerinde Türkmenler: Körfez Savaşı Sonrasında Günümüze, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 2007, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 25.

³¹ Human Rights Federation, Turkish World Human Rights Association Iraq Human Rights Center, s. 19.

³² Esra Sarıkoyuncu Değerli, Lozan Barış Antlaşmasında Musul, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 10, Sayı 18, Aralık 2007, s. 137, 138.

³³ Kwangso Choi, The Original Turkish Concerns About Development in Northern Iraq, Bilkent University Department of International Relations, Ankara 2008, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 20.

³⁴ Nevin Yazıcı, "1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 7, Sayı 14, Güz 2011, s. 140.

maddesine göre Milletler Cemiyeti Konseyi'ne müracaat ederek yapılacak ilk toplantıda Musul Meselesinin gündeme alınmasını istemiş ancak Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne emperyalist devletlerin bir aracı haline döndüğünden sıcak bakmıyordu. Bu sırada da İngiltere'de Türkiye'yi hem Milletler Cemiyeti'ne ikna etmek hem de Türkiye'yi iç ve dış baskı altına alarak zor durumda bırakmak için Irak'taki Nasturiler'i ve Ermeniler'i isyan ettirme yoluna gitmiştir. İsyan fiili olarak 2 Ekim 1924'te yani Milletler Cemiyeti Konseyi'nin toplanmasından sonra Türkiye tarafından bastırılmıştır.³⁵

20 Eylül 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti toplantısı Fethi Okyar'ın da hazır bulunması ile başlamıştır.³⁶ Türkiye bir kez daha bu bölgede halk oylaması yapılmasını istemiştir. Ancak İngiltere konunun sadece bir sınır meselesi olduğunu ve bölgedeki halkın cahil olmasından dolayı halk oylamasının yapılamayacağını bildirmiştir. İngiliz tarafı ayrıca Irak sınır konusu ile ilgili Milletler Cemiyeti'nin karar verebilmesi için tarafsız üyelerden oluşan bir komisyonun hazırlanmasını teklif etmiştir.³⁷ Milletler Cemiyeti de bu teklifi değerlendirerek 30 Eylül'de üç üyeden oluşan bir komisyonun kurulmasını kararlaştırmıştır. Bağımsız üç üyeden oluşacak bu komisyon bölgede araştırma yapacak ve uygun önerileri meclise getirecektir.³⁸

Musul halkının isteklerini tespit etmek, İngiltere, Türkiye ve Irak resmi makamları ile görüşerek elde ettiği verilere dayanarak bir rapor hazırlamak üzere Macaristan eski Başbakanı Kont Paul Teleki, İsveç'in Bükreş Büyük Elçisi De Wirsén, Belçika ordusu emekli albayı Paulis'ten oluşan soruşturma komisyonu görevine başlamıştır. Komisyon çalışmalarını sürdürdüğü sıralarda Musul bölgesinde İngilizlerin saldırgan tavırlarından dolayı Türk-İngiliz sınır çatışmaları başlamıştır. Bunun üzerine 9 Ekim 1924 tarihinde İngiltere, Türkiye'ye 48 saat içinde İngilizler tarafından belirlenen sınırın ötesine çekilmesini aksi taktirde kuvvet kullanacağı şeklinde bir ultimatoma vermiştir. Türkiye de geçici sınır hattının tespiti için Milletler Cemiyeti'ne başvurmuştur. Milletler Cemiyeti Meclisi de 29 Ekim 1924 tarihli "Bürüksel Hattı" adı ile Türkiye-İrak sınırını tespit etmiştir.³⁹

Komisyon çalışmalarına devam ederken Diyarbakır Piran da Şeyh Sait 13 Şubat 1925'te bir ayaklanma başlatmıştır. Bu olay İngilizlerin birinci derecede üstlendikleri roller sayesinde gerçekleşmiştir. Bu ayaklanma sayesinde Türkiye kendi içindeki halkı bile yönetemeyen bir ülke olarak gösterilmeye çalışılarak Musul halkını hiç yönetemeyeceği vurgulanmak istenmiş, Milletler Cemiyeti Komisyonunun İngilizler aleyhine bir karar vermesi önlenmiştir. Böylece büyük Güçlerin himayesindeki siyasi, etnik ve dini bir hareket olan Şeyh Sait isyanı Musul'un Türkiye'nin elinden çıkmasını sağlayan önemli olaylardan birisi olarak tarihteki yerini almıştır.

16 Temmuz 1925 tarihinde komisyon 91 sayfalık raporunu Milletler Cemiyeti Meclisine sunmuştur. Raporda, Musul vilayetinin çoğunluğunun sayıları 500 bini bulan Kürtlerden meydana geldiği, Bürüksel hattının coğrafi sınır olarak tespit edilmesi, 1928 yılında sona erecek olan Irak'taki manda yönetiminin 25 yıl daha uzaması gerektiği vurgulanmıştır. Raporda ayrıca bölgede meskûn olan Kürtlerin yönetsel ve kültürel hakları verilmek şartı ile Musul'un Irak yönetimine bırakılması, İngiltere'nin Hakkâri üzerindeki iddialarının kabul edilmemesi, Cemiyet-i Akvam Meclisinin, bölgenin iki ülke arasında taksimine karar vermesi halinde Küçük Zap çizgisinin sınır olarak kabul edilmesi gibi maddeler yer almıştır.⁴⁰

Türkiye tarafı olduğunu düşünerek komisyonun vermiş olduğu rapora itiraz etmesi üzerine Konsey 19 Eylül 1925'te Lahey Adalet Divanı'ndan görüş istemiştir. Ancak buradan gelen karar Milletler Cemiyeti'nin kararını onaylar nitelikte olmuştur. Türkiye'nin Musul'u kaybetmenin eşiğine geldiğinden dolayı yaptığı itirazlar bu karardan sonra artık dikkate alınmayarak 8 Aralık 1925 tarihinde Milletler Cemiyeti Adalet Divanı'nın kararını onayladığını açıklamıştır. 16 Aralık

³⁵ Deniz Bayburt, "Lozan Barış Konferansı ve Musul Meselesi Görüşmelerinde Nasturilerin Durumu", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 45, Bahar 2010, s. 20-24.

³⁶ Kısıklı, s. 518.

³⁷ Kavak, s. 61.

³⁸ Özmen, s. 39, 40.

³⁹ Kavak, s. 61, 62.

⁴⁰ İlhan, s. 13, 14.

1925 tarihinde de Soruşturma Komisyonunun raporu kabul edilmiş ve Bürüksel Hattı'nın güneyi yani Musul-Kerkük bölgesinin Irak'a bırakılması kararlaştırılmıştır.⁴¹ Türkiye bölgenin kaderini etkileyecek bu kararlara artık müdahale edememiştir. Sebebi ise Bürüksel Hattı'nın sınır olarak kabul edilmesi TBMM ve kamuoyunda büyük tepkiye yol açsa da, bu süreçte siyasi yalnızlıktan mustarip olması, Lozan Antlaşması'na kadar olan sürede 12 senedir savaş içerisinde olması, İtalya ve Fransa'nın Türkiye üzerinde artan baskıları olmuştur.⁴²

Türkiye içinde bulunduğu bu durumlardan dolayı kendisine teklif edilen antlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması olarak da anılan Türkiye, İngiltere ve Irak hükümetleri arasındaki antlaşmaya "Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması" denilmiştir. 7 Haziran 1926 tarihinde TBMM tarafından onaylanan bu antlaşma, 18 Haziran 1926'da yürürlüğe girmiştir. Musul böylece resmi olarak Türkiye'nin elinden çıkmıştır. Musul meselesinin bu netice ile son bulması Türk kamuoyunda tartışmalara yol açmıştır. Ankara Antlaşması'nın bir başka olumsuz yönü ise Irak'ta yaşayan Türkmenlerin bu antlaşma sonunda herhangi bir hak elde edemeden kaderleri ile baş başa bırakılmaları olmuştur.

Ankara Antlaşmasının bazı olumlu yönlerinin olduğu da bilinmektedir. Şöyle ki, Türkiye'de uzun süren savaş ve mücadele süreci diniyor ve Türkiye için savaşın yaralarının sarılacağı bir dönem başlamış oluyordu. Bunun yanı sıra Irak ile dostluk ilişkileri gelişmeye başlamış, karşılıklı olarak iki ülkede elçilikler kurulmuş, ilk Irak elçisi Salih Nihat 16 Ocak 1928'de Ankara'da; ilk Türk elçisi Lütfi Tokay da Bağdat'ta, 21 Aralık 1929'da devlet başkanlarına güven mektubunu sunmuşlardır.⁴³

3. İngiliz Manda Yönetiminde Irak Türkmenleri

Irak'ın İngiliz işgali altına girmesinden sonra Türkmeneli bölgesinde bulunan Musul, Kerkük, Erbil gibi Türkmen nüfusunun ağırlıkta bulunduğu bölgelerde, Türkmenler arasında ileri gelenler Anadolu'daki Milli Mücadele'ye paralel olarak İngilizlere karşı mücadeleye girişmişlerdir. İngiliz kuvvetlerinin Irak'ta 100.000'e yakın askeri vardı ve bunun yanı sıra da bölgedeki güçlü aşiretleri yanına çekmeye çalışarak bölgede tam bir hâkimiyet kurmak istiyordu. Ancak Türkmen halk arasında bulunan nüfuzlu kişiler İngilizlerin bu tavrına karşı çıkmış ve halkı kendi etraflarında toplayarak İngilizlere karşı hareket etmişlerdir.⁴⁴

Erbil Türkmenlerinin ileri gelenlerinden ve aynı zamanda bir din adamı olan Küçük Molla Efendi, halkı işgalcilere karşı mücadeleye davet etmiş ve işgalci propagandalara karşı halka uyanık olmaları konusunda telkinde bulunmuştur. Şehrin en büyük camisi olan Ulu Cami de hocalık yapan Küçük Molla Efendi, verdiği sohbetler ile halk üzerinde büyük bir etki oluşturmuştur. Küçük Molla Efendi gibi Erbil de bulunan diğer hocalarda görev yaptıkları camilerden İngiliz karşıtı vaazlar vermişlerdir. Bu sebepten dolayı da Erbil'de 12 camiden 10'u İngilizler tarafından işgal edilerek, salgın hastalıklar bahanesi ile kapatılmıştır. Camilerin kapatılması ile Halk iki camiye kalmış bu da Küçük Molla Efendi'nin evini toplanma merkezi haline getirmiştir. Din adamlarının yanı sıra Irak'ta bulunan bazı aşiretlerde İngiliz işgaline karşı gelmişlerdir. Bunlardan en önemlisi ise Mustafa Kemal Paşa ile sürekli iletişim içerisinde bulunarak hareket eden Irak aşiret reislerinden Acemi Sadun Paşadır. Sadun Paşa İngilizlere karşı mücadeleye girişmiş, İngiliz Mandasını kabul etmemiş ve Anadolu hareketi ile etkileşim içerisinde olarak işgale karşı bir mücadele vermiştir.⁴⁵

Irak Türkmenleri İngilizlere karşı ortak bir şekilde hareket etme çabasında iken 1920 yılında yayımlanan geçici Irak Anayasası'nda Irak halkının Arap, Kürt, Türkmenlerden ve diğer azınlıklardan oluştuğunu kabul etmiştir. Daha sonra Anayasa'nın 14. maddesinde, Türkmenlerin anadilleri ile eğitim yapmaları kabul edilmiş ancak bu kâğıt üzerinde kalmış, uygulamaya geçememiştir. Türkmenlerin hakları kısıtlanırken Irak'ta bulunan diğer azınlıklara bu konuda

⁴¹ Marufselim, s. 30.

⁴² Yazıcı, s. 141.

⁴³ Kasalak, s. 195, 196.

⁴⁴ Bağbozan, s. 31.

⁴⁵ Suphi Saatçi, Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri, Ötügen Yayınları, İstanbul 2007, s. 184, 185.

büyük serbestlikler tanınmıştır.⁴⁶ Türkmenler bu dönemde sindirilmeye yönelik uygulamalar ile karşılaşmış, Telafer ve Levi de katliamlara maruz kalmışlardır.

4.1 Telafer Ayaklanması (1920)

Osmanlı Ordusu'nun Musul'dan çekilmeye mecbur edilmesinden sonra Musul'un siyasi yöneticisi Leachman, Musul'un kuzeybatısında bulunan Telafer şehrini son Türk kaymakamı Muhittin Bey'den teslim almıştır. Bunun üzerine bölgede İngiliz işgaline karşı başlayan direniş ruhu Telafer'de de kendini göstermiş, halkın ileri gelenleri de bundan sonra ne yapılabileceği noktasında mutabık kalmak için kendi aralarında toplantılar yapmaya başlamışlardır. İngiliz işgaline karşı direnişe geçilmesinin sebebi, İngilizlerin bölge halkına kötü muamelede bulunması ve de Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da kazanmış olduğu zaferlerden bölge halkının cesaretlenmiş olmasıdır. Telafer halkının direnişe geçmesine sebep olan unsurlardan biriside pek tabii ki İslami duygular ve esarete boyun eğmeme anlayışı olmuştur. Din adamlarının uyarılarının yanı sıra İşgal güçlerine karşı direniş hareketleri yürüten kuruluşlardan birisi olan "El-Ahd" cemiyetinin Musul şubesi, gayri Müslimlerin işgalci güçlerin oyununa gelmemesi konusunda uyarıda bulunmuştur. "El Ahd" cemiyetinin yanı sıra "El-İlm" cemiyeti halkı bilinçlendirme konusunda önemli adımlar atmıştır. Cemiyetler ve din adamlarının faaliyetleri ile bölgedeki Müslüman halk (Ağırlıklı olarak Türkmenler), Birnadarlılar, Dole, Seyitler, Alaybey, gibi aşiretlerini de yanına alarak ayaklanmışlardır.⁴⁷

4 Haziran 1920'de Rumeys'e de ayaklanmanın fitili ateşlenmiş, direniş daha sonra Türkmenlerin ağırlıkta yaşadığı Hanekin ve Kızılabat'a da sıçramıştır. Telafer ileri gelenleri de şehrin dışında toplanarak İngilizlere karşı girişilen bu hareketlere katılmış ve ayaklanma daha geniş kitlelere yayılmıştır. Olaylar sırasında İngilizler ile amansız bir mücadeleye giren Türkmenler, Telafer'deki İngiliz subay ve askerleri öldürmüşlerdir. Bu ilk harekette, İngiliz siyasi hâkimi binbaşı G.N. Salmon öldürülmüş,⁴⁸ siyasi hâkim yardımcısı Yüzbaşı Parlo'da esir alınmıştır. İngiliz subayı Yüzbaşı Stewart'da öldürülenler arasındadır. Olaylar İngiliz ordusu arasında büyük bir yankı uyandırmış ve ayaklanmanın bastırılması için güçlü bir birlik oluşturmaya başlanmıştır. Bu haberi öğrenen Telafer halkı yatalak ve yürüyemeyecek kadar yaşlı olan kimseleri şehirde bırakarak 8 Haziran'da Telafer'i boşaltmışlardır.⁴⁹

Karaçuk Dağları'nın eteklerine sığınan Telafer halkı, üç ay boyunca buraya yerleşmişlerdir. Yüzbaşı Cown komutasındaki İngiliz kuvvetleri de 9 Haziran 1920 tarihinde üç koldan Telafer'e girerek evleri, çiftlikleri ve önlerine gelen her şeyi yakmış, tahrip etmiş ve rastladıkları insanları, kadın erkek, yaşlı veya genç demeden hunharca katletmiş, direnişe katılan liderlerin evlerini de yağmalayıp yakmışlardır. Yakılan evlerin sayısı 365'den fazladır. Yaşama imkânları son bulan Telafer halkı daha sonra şartlı olarak yurtlarına dönmüşlerdir. Halkın lider ve aydınları tutuklanarak işkence görmüşler, bir kısmı da sürgün edilmiş, Telafer'liler, uzun yıllar iki kat vergi ödemeye mahkûm edilmişlerdir. Telafer halkının "Kaçakaç Yılı" adını verdiği bu olaydan sonra bölge daima ihmale uğramış ve baskı altında tutulmaya çalışılmıştır.⁵⁰

4.2 Levi (Levy) Katliamı (1924)

İngilizler, Musul bölgesine Ankara Antlaşması ile 5 Haziran 1926 da resmi olarak egemenlik kurmadan önce işgal altında tuttuğu bölgelerde türlü işkenceler, asimilasyon ve yıldırma politikasına girişmiştir. Özellikle Türkmenlere uygulanan saldırgan politikanın ilki 4 Mayıs 1924'de⁵¹ Kerkük halkına karşı Teyyari(Asurî), ve Ermeni paralı askerlerinden oluşan birliklerin

⁴⁶ Abdullah Karahisarlı, "Irak Türkmenleri", Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi, Sayı 5, Kış 2010, s. 79.

⁴⁷ Habib Hürmüzlü, "Türkmen Şehri Telafer ve Yabancı İşgale Karşı Irak'ta İlk Ayaklanma", Ortadoğu Analiz Dergisi, Sayı 5, Mayıs, 2009, s. 33, 34.

⁴⁸ Şemsettin Küzeci, Kerkük Soykırımları, Teknoed Yayınları, Ankara 2004, s. 34.

⁴⁹ Saatçi, Tarihten Günümüze..., s. 188, 189.

⁵⁰ Hürmüzlü, Türkmen Şehri..., 6, 7.

⁵¹ Gürcan Dağdaş, Kâğıda Düşenler, Babil Yayınları, İstanbul 2004, s. 26.

saldırılması ile olmuştur. Tarihte bu katliama Levi, Ermeni, Nasturi veya da Kerkük Katliamı gibi çeşitli isimler verilmiştir.⁵²

Mayıs 1924'ün ilk günlerinde Teyyari ve Ermeni paralı askerleri Kerkük'e getirilmiş, getirilen bu askerler bir savaş hazırlığı yaparcasına şehirde mevzi almışlardır. 4 Mayıs 1924'te yani Ramazan Bayramı arifesinde bu paralı askerlerden birkaç tanesi çarşıdaki Türkmen bir esnaftan şeker ve kahveyi bedava almaya kalkışmış, buna karşı çıkan esnaf ile askerler arasında tartışma çıkmış, tartışma kavgaya dönüşmüş ve bir asker yaralanmıştır. Olay yerinden kaçan diğer askerler kışlalardaki Süryani askerleri de yanlarına alarak tekrar şehir çarşısına gelmişler, şehir merkezinde halkın bayram hazırlığı yaptığı sırada Taş Köprü'yü geçerek halkın üzerine ateş açmaya başlamışlardır. Bu sırada hamamda bulunan kadınlarında namuslarına dokunan bu paralı askerler,⁵³ Türkmenlerin nüfuzlu kişilerini evlerinden alarak ailelerinin gözleri önünde katletmişlerdir. Bu sırada İngiliz subaylardan emir alan Irak polisi olaylara müdahale edip katliama engel olmamışlardır.⁵⁴

Olayların ilerlemesi üzerine haberlerde hızla yayılmış, olayın duyumunu alan Türkmenler ve civar köylerdeki halk, silaha sarılarak İngiliz güçlerine karşı harekete geçmiştir. 72 saatlik çatışmalardan ve şehrin bazı kesimlerinin İngiliz kuvvetlerince havadan bombalanmasından sonra şehrin ileri gelenlerinden Şeyh Mahmud ve oğullarının da aralarında bulunduğu 280 Türkmen vatandaşı şehit edilmiş, bunun yanında Kerkük Kalesi civarındaki ev ve iş yerleri de yağmalanmıştır.⁵⁵

İngilizler bu olaydan sonra Türkmenleri suçlamaya çalışsa da başarılı olamamışlardır. Büyük tepkiler gelmesinden sonra İngiltere derhal özel mahkemeleri kurdu ve tutuklamalar gerçekleşmiş, 8 Süryani'ye müebbet, 5 Süryani'ye beş yıl hapis cezası verilmiştir. Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri halkı sakinleştirmek için suçluların adil bir şekilde cezalandırılacağını bildirmesine rağmen bunları yerine getirmemiş ve hatta suçluların affı için de Irak Hükümeti'ne baskı yapmıştır. Bu baskılardan dolayı Bakanlar Kurulu, 29 Haziran 1926 yılında aldığı bir karar ile Süryani askerlerini affederek bunların İmadiye Kasabası'nda bulunan May Köyü'ne mecburi ikamete göndermişlerdir.⁵⁶

Türkmenlere yapılan bu katliamdan sonra Irak'ta sistemli olarak Araplaştırma siyaseti yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Irak Türkmenleri ile Anadolu'nun bağlantısını koparabilmek için çeşitli baskı ve sindirme politikaları hayata geçirilmiştir. Ankara Antlaşması'nda Irak'ın en büyük üçüncü etnik topluluğu olan Türkmenlerden bahsedilmemiş, Irak Türkmenlerinde baskılar giderek artmıştır.⁵⁷

4. Irak'ta İngiliz Manda Yönetiminin Son Bulması

Faysal, Türkmenlerin, Kürtlerin ve güneyde meskûn Şiilerin katılmadığı bir referandum ile kral olarak seçilmiş ve 23 Ağustos 1921 tarihinde Irak tahtına oturmuştur.⁵⁸ Ancak Faysal'ın kral olması ülkeye hâkimiyet konusunda bir değişiklik yapmamış, İngilizlerin bölge üzerindeki nüfuzu, oluşturdukları kabine sistemi ile aynen korunmuştur. İngilizler güvenlik teşkilatı, sağlık, gümrükler, tarım, sulama, telgraf gibi alanlara görevli olarak atanmışlar ve ülkedeki kontrolü ellerinde bulundurmışlardır.

1923–1927 yılları arasında İngiltere'nin bölgedeki rolü güçlü iken Irak içerisinde huzursuzluklar, Londra'da Irak'ın bağımsızlığı konusunda düşünceleri kuvvetlendirmiştir. İngiltere bu çıkarımları yaparken de hem Irak hem de kendi içerisinde politik baskılara maruz kalmışlardır. Irak İngiliz manda yönetimi altında yönetilmeye devam edildiği sıralarda 1927 yılında petrol

⁵² Ziyat Köprülü, Irak'ta Tümken Varlığı, Örnek Limited Şirketi Yayınları, Ankara 1996, s. 110.

⁵³ Marufselim, s. 38.

⁵⁴ Erşat Hüzmüzlü, The Turkmen Reality in Iraq, Kerkük Vakfı, İstanbul 2005, s. 74.

⁵⁵ Marufselim, s. 38.

⁵⁶ Ziyat Köprülü, "Türkmenlerin Maruz Kaldığı İlk Katliam 1", Kerkük Dergisi, Sayı, 26, s. 21. 125

⁵⁷ Turan Silleli, Büyük Oyunda Türkiye-Irak İlişkileri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 69, 70.

⁵⁸ Judith. S. Yaphe, The View From Basra: Southern Iraq's Reaction to War and Occupation 1915– 1925, Colombia University Yayıncılık, New York 2004, s. 33.

üretimi hızlanması ve elde edilen kârın büyük bölümünün yabancı şirketlere gitmesi halk arasında tepkilere yol açmaya başlamıştır. Irak'ta bağımsızlık için artık sesler yükselmeye başlamıştır.⁵⁹

Manda yıllarının sonları esnasında Irak milliyetçileri, bağımsızlığı çok fazla arzulamaya başlamışlar, tam bu dönemde de Haziran 1930'da İngiltere Irak'a göstermelik bir bağımsızlık vermiş ancak Irak milliyetçileri bundan memnun olmamıştır. Anglo-Irak antlaşması olarak bilinen bu antlaşma ile Irak dış politikada İngiltere'ye danışacak, Irak hava sahası ve limanlarını İngiltere'nin kullanımına verecek, İngilizler bunun yanında askeri üsler üzerindeki hâkimiyetine devam edeceklerdir. Irak Devleti'nin bu şartları kabul etmesinden sonra İngiltere'nin lobi faaliyetleri sayesinde, Irak'ı Milletler Cemiyeti'ne aday göstermiştir. Azınlıkların korunması, yabancı haklarının korunması, insan haklarına saygı, manda güçleri tarafından yapılan anlaşmaları ve borçları tanınması gibi şartları kabul etmesiyle de Irak 3 Ekim 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye olmuştur.⁶⁰

30 Mayıs 1932'de Irak Başbakanı Nuri Said tarafından da Milletler Cemiyeti'ne üye olmak adına "Irak Krallığı Deklarasyonu" yayımlanmıştır. Bu deklarasyonda Türkmenler için önemli olan, diğer azınlıklarla beraber varlıklarının kabul edilmesi olmuştur. Ülke içerisindeki azınlıkların, hak ve özgürlükleri olan; dil, din, ırk ayrımı yapılmadan garanti altına alınmıştır. Irak'ta herkes kamu görevi yapabilecek, onlarında temsil edildiği bir seçim sistemi oluşturulacak, kendi dillerinde eğitim ve öğretim yapabileceklerdi. Burada yer alan maddeler Irak'ın yasaları olarak kabul görmekte ve yapılacak yönetmelik, tüzük ve düzenlemeler bu hükümler ile çalışmeyecektir.⁶¹

Irak Milletler Cemiyeti'ne kabul edilerek bağımsızlığı tanınmış oluyordu. İngiltere'nin bu bağımsızlıktan sonra ülke üzerindeki hâkimiyeti de yavaş yavaş kırılmaya başlamıştır. Çünkü bu sırada da İngilizlerin sadık dostu Kral Faysal ölmüş, yerine oğlu Kral Gazi geçmiştir. 8 Eylül 1933 ve 4 Nisan 1939'a kadar süren hâkimiyetinde ülke iç karışıklıklar ve kabine değişiklikleri ile uğraşmıştır. 1930'lu yıllarda iktidarı giderek güçlenmeye başlayan Başbakan Nuri Said devlet yönetiminde 1958 yılındaki darbeye kadar etkili bir rol üstlenmiştir. Irak kralları değişse de o daima yönetimde nüfuzlu olarak yer almış ve beş ayrı dönemde başbakanlık görevi yürütmüştür. Kral Gazi 4 Nisan 1939'da trafik kazası sonucu hayatını kaybetmesinden sonra oğlu II. Faysal kral olmuş ancak yaşının küçük olmasından dolayı naibi olarak amcası Abdullah görevi üstlenmiştir.⁶²

5. Sonuç

Irak'ın kuzeyinde yaşayan ve Türkmenler olarak isimlendirilen toplum, düzenli olarak Irak'a 674 yıllarından itibaren yerleşmeye başlamışlardır. Bu tarihten sonra Türkmenler bölgeye savaşçı özellikleri başta olmak üzere evlilik ve şehirlerin nüfusunun arttırılmak istenmesi gibi sebeplerden dolayı Orta Asya'dan getirilip yerleştirilmişlerdir. Daha sonra nüfuz olarak etkili bir konuma geçen Türkmenler, Türklüğün bir gereği olarak bölgede kendi devletlerini kurmuşlardır. Selçuklu Devleti ile başlayan devlet kurma silsilesi, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri ile güçlenmiş, Osmanlı Devleti'nin Irak'a hâkim olması ile zirve yapmıştır.

Türkmenler, Irak'ın kuzeybatısından, güneydoğusuna kadar uzanan ve Türkmeneli olarak anılan bölgede yaşamışlar ve günümüzde de aynı bölgede yaşamlarını devam ettirmektedirler. Türkmenlerin yoğun yaşadığı bu bölge, I. Dünya Savaşı'nın ardından yapılan 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra 4 Kasım da İngiltere'nin eline geçmiştir. Türkmenler o tarihten sonra da artık Anavatan Anadolu ile devlet bazında bağlantı kuramamışlardır. Bölge, o tarihten itibaren "Musul Sorunu" olarak bilinen mesele ile anılmış, 5 Haziran 1926 tarihinde Ankara Antlaşması ile resmi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin elinden çıkıp 1932 yılına kadar sürecek olan İngiliz yönetimi altındaki Irak'a bırakılmıştır. Böylece artık hiçbir durum Irak

⁵⁹ Toby Dodge, The British Mandate in Iraq 1914–1932, University of London Middle East Online Yayınları 2; Irak 1914–1974 Gale Dijital Koleksiyonlar, Londra 2006, s. 3.

⁶⁰ Constance Johnson, Iraq: Legal History and Traditions, The Law Library of Congress Yayınları, Washington 2004, s. 16.

⁶¹ Suphi Saatçi, Irak'ta Türk Varlığı, Tarih Araştırma ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.197.

⁶² Matthew H. Ellis, King Me: The Political Culture of Monarchy in Interwar Egypt and Iraq, Faculty of Oriental Studies University of Oxford Yayınları, Londra 2005, s. 72-77.

Türkmenleri için eskisi gibi olmamış ve sistemli olarak baskı, asimilasyon ve katliamlara maruz kalmışlardır. Bunun sebebi de Irak hükümetleri tarafından Türkmenlerin bölgede Araplar ve Kürtlerden sonra üçüncü etnik unsur olarak görülme istenmeyişleri ve sürekli “Turancılık” yakıştırmaları yaparak, Türkmenlerin asıl amaçlarının Irak’tan ayrılarak Türkiye’ye katılmak olduğu şeklinde gerçek dışı ithamda bulunmalarından dolayıdır.

1918 den sonra Türkmenlere sadece baskı yapılmamış, baskıların dozu şiddetlenerek bazı zamanlarda katliama dönüşmüştür. Türkmenlerin maruz kaldığı ilk katliam da İngiliz mandası altında iken gerçekleşmiştir. Bu katliam Telafer ayaklanması sonrası meydana gelen Telafer Katliamı olarak isimlendirilmiştir. 9 Haziran 1920 tarihinde Telafer şehrinde İngiliz kuvvetleri birçok Türkmen’i şehit etmiş, evlerini ateşe vermiştir. Bu saldırgan ve asimilasyon kokan politika ilerleyen zamanlarda da devam etmiş ve kendisini 4 Mayıs 1924 tarihinde Levi Katliamı olarak göstermiştir. Kerkük halkı İngiltere ordusu içerisindeki Teyyari ve Ermeni askerlerinin saldırısına maruz kalmış, 280 Türkmen vatandaş şehit edilmiştir. Levi Katliamından sonra da sistemli olarak Araplaştırma politikasına maruz kalan Türkmenlerin içe kapanıklığı 1924 tarihinden itibaren başlamıştır.

1926’dan 1958 yılında Irak’ta General Kasım’ın darbesi sonucu krallığın devrilmesine kadar geçen sürede sistemli olarak baskı altında tutulan Irak Türkmenleri, insan hak ve hürriyetlerinden faydalanamamışlardır. 30 Mayıs 1932 tarihinde Irak Başbakanı Nuri Said tarafından yayınlanan Irak Krallığı Deklarasyonunda Türkmenlerin diğer azınlıklarla beraber varlıkları kabul edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın komşu ülkelerle üst düzey ilişki kurma politikasının bir gereği olarak Türkiye’nin Irak ile yakınlaşması Türkmenleri bu tarihten itibaren kısmen olumlu yönde etkilemiş sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik yönden bazı haklar elde etmelerini sağlamıştır. Ancak Türkmenler için bu durum fazla uzun sürmemiş günümüze kadar belirsizlik ortamı içerisinde Irak’ın en mazlum halkı olarak yaşamlarını devam ettirmeye çalışmışlardır.

Kaynakça

Akgül, Suat ve Uzel Sahir, Musul Kerkük Harekatı, Berikan Yayınları. Ankara, 2001.

Bağbozan, Şeref, Baas Yönetimi Altındaki Irak Türkleri, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2007.

Bayburt, Deniz, “Lozan Barış Konferansı ve Musul Meselesi Görüşmelerinde Nasturilerin Durumu”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 45, Bahar 2010, s. 1-36.

Choi, Kwangso, The Orijinal Turkish Concerns About Development in Northern Iraq, Bilkent University Department of International Relations, Ankara 2008.

Çağrı, Metehan, “Irak’ta Türkmen Olmak”, Gencay Dergisi, Sayı 1, Şubat 2012, s. 25-28.

Dağdaş, Gürcan, Kâğıda Düşenler, Babil Yayınları, İstanbul 2004.

Ellis, Matthew H., King Me: The Political Culture of Monarchy in Interwar Egypt and Iraq, Faculty of Oriental Studies University of Oxford Yayınları, Londra 2005.

Erdoğan, Haşim ve Öz, Enes, Ortadoğu’da Bir Yurt: Türkmeneli Coğrafyası, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı 82, Ortadoğu Özel Sayısı I, Ankara 2016, s.206-216.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Ankara, Klasör 15, Gömlek 38, Belge 38/1.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Ankara, Klasör 23, Belge 50/6.

Howard, Harry N, "Paris, San Remo, Sevr'de Türkiye'yi Yok Etme Planları", (Çev. Müge Yılmaz) Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 79, Ağustos, 2003, s. 38-50.

Human Rights Federation Turkish World Human Rights Association Iraq Human Rights Center, Kirkuk Human Rights Report, Ankara 2007.

Hürmüzlü, Erşat, The Turkmen and Iraqi Homeland, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

Hürmüzlü, Erşat, The Turkmen Reality in Iraq, Kerkük Vakfı, İstanbul 2005.

Hürmüzlü, Habib, "Türkmen Şehri Telafer ve Yabancı İşgale Karşı Irak'ta İlk Ayaklanma", Ortadoğu Analiz Dergisi, Sayı 5, Mayıs, 2009, s. 31-38.

İlhan, Fatma, Musul Meselesine Kısa Bir Bakış ve Günümüze Yansımaları, ATEM Askeri Tarih Şube Müdürlüğü.

Johnson, Constance, Iraq: Legal History and Traditions, The Law Library of Congress Yayınları, Washington 2004.

Judith. S. Yaphe, The View From Basra: Southern Iraq's Reaction to War and Occupation 1915–1925, Colombia University Yayıncılık, New York 2004.

Karahisarlı, Abdullah, "Irak Türkmenleri", Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi, Sayı 5, Kış 2010, s. 78-82.

Kasalak, Kadir, "Irak'ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-Irak İlişkileri", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 9, Şubat, 2007, Yıl, 5, s.187-201.

Kavak, İsmail Hakkı, 21. Yüzyılda Kerkük'teki Gelişmeler, Türkiye'ye Yansımaları ve Bölgedeki Türkmen Halkın Durumu, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Kavuncu, Orhan, Kerkük Katliamından 50 Yıl Sonra, "İnsan Vatanını Sever", Irak Türkmen Cephesi Temsilciliği Yayınları, Ankara 2009.

Kayılı, Ali Gökhan, The Iraq Turkmen 1921–2005, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.

Kaymaz, İhsan Şerif, Musul Sorunu, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.

Kemal, Cemal, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası Musul Meselesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 40, Kasım, 2007, s.643-691

Kerkuklu, Mofak Salman, Brief History of Iraqi Turkmen, Yıldız Yayıncılık, Dublin 2004.

Kısıklı, Emine, "Yeni Gelişmeler Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 24, Kasım 1999–2003, s.487-526.

Köprülü, Ziyat, Irak'ta Türkmen Varlığı, Örnek Limited Şirketi Yayınları, Ankara 1996.

Köprülü, Ziyat, "Türkmenlerin Maruz Kaldığı İlk Katliam 1", Kerkük Dergisi, Sayı, 26.

Küzeci, Şemsettin, Kerkük Soykırımları, Teknoed Yayınları, Ankara 2004.

Marufselim, Aydın, Türkiye ve Irak İlişkilerinde Türkmenler: Körfez Savaşı Sonrasından Günümüze, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslar Arası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 2007.

Öke, Mim Kemal, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918–1926), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.

Özmen, Şefika, Türk-İngiliz İlişkilerinde Restorasyon Dönemi (1926–1939), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009.

Saatçi, Suphi, Hasretin Adı Kerkük, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.

Saatçi, Suphi, Irak'ta Türk Varlığı, Tarih Araştırma ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Saatçi, Suphi, Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

Sarıkoçuncu, Esra Değerli, Lozan Barış Antlaşmasında Musul, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 10, Sayı 18, Aralık 2007.

Silleli, Turan, Büyük Oyunda Türkiye-Irak İlişkileri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.

Türkmen, Zekeriya, Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922–1925), Atatürk Araştırma Merkezi Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Toby Dodge, The British Mandate in Iraq 1914–1932, University of London Middle East Online Yayınları 2; Irak 1914–1974 Gale Dijital Koleksiyonlar, Londra 2006.

Yalçın, Semih, Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu, Ankara 1998.

Yazıcı, Nevin, “1926–1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 7, Sayı 14, Güz 2011, s. 133-179.